

خدا محوری مهم ترین ویژگی هنر شیعی

راه اندازی موزه میراث تاریخی شیعه و تدوین پروژه هنر در دیدگاه فقهای معاصر در مؤسسه شیعه شناسی و رونمایی از کتاب «هنرهای شیعی» توسط جمعی از مؤلفان در اردبیل، زمینه ای شد تا مصاحبه این شماره اخبار شیعیان را با موضوع «تأثیر تشیع بر هنر» در گفت و گو با سرکار خانم دکتر شایسته فر انجام دهیم. دکتر شایسته فر که فارغ التحصیل رشته هنر اسلامی از دانشگاه بیرمنگام انگلستان است، اکنون عضو هیأت علمی دانشگاه تربیت مدرس و مدیر مؤسسه مطالعات هنر اسلامی است و تاکنون آثار شایسته ای را در این عرصه منتشر کرده است که از جمله آن به کتاب «هنر شیعی — عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه نگاری تیموریان و صفویان» می توان اشاره کرد. از آنجایی که موضوع مصاحبه ما، هنر شیعی و نقش شیعیان در هنر است، کمی درباره هنر شیعی توضیح دهید.

پیرامون هنر شیعی آنچه که به ذهنمان می رسد کیفیت تجلی توجهی است که شیعیان نسبت به ائمه اطهار(ع) از این باب پیدا کرده اند. این تجلی در نوع عشقی که هنرمندان با جلوه های مختلف به چهره های مقدس شیعی داشته اند، در مجموعه آثار هنری از قدیم وجود داشته است. حوادث عاشورایی، از جمله موضوعات بسیار مهمی است که هنرمندان شیعی در طول تاریخ جلوه هایی از پیام و مفاهیم آن را در قالبی نمادین، همچون: کلام، نقش و حجم با درایت تمام در آثار هنری خویش متجلی نموده اند. هنر عاشورایی به صورت هنری مستقل و با هویت، یکی از زیباترین نمودهای هنر شیعی است که در فرهنگ مصور تشیع در قالبی نمادین با مفاهیم عمیق، بیشترین جلوه گری ها را داشته است.

آیا می توان گفت اساساً هنر مشخص و متمایزی به عنوان هنری شیعی وجود دارد؟

هر هنری که بازگوکننده «عرفان اسلامی باشد، هنر شیعی یا هنر اسلامی است. هنر شیعی که انعکاس دهنده عناصر، نمادها و نشانه های فرهنگ جامعه شیعی است، از هنر اسلامی جدا نبوده و نیست؛ چه بسا که در ایران از همان ابتدا، هنرمندان و صنعتگران بسیاری که شیعی مذهب بودند و نمی توانستند به صورت آشکار و روشن ابراز عقیده و نظر کنند، ابزارهای هنری و محفل های ادبی، امکانی خوب برای ابراز عقاید آنان بوده که از طریق مفاهیم هنری در عرصه های مختلف و نمادها و نشانه های شیعی، آن را به منصف ظهور رساندند.

فارغ از اینکه چیزی به اسم هنر شیعی وجود داشته باشد یا نه، نقش شیعیان در هنر را نمی توان انکار کرد. این نقش را چگونه ارزیابی می کنید؟

هنرمندانی که عقاید و باورهای شیعی داشته و دارند، اعتقاداتشان را در ساخته های خود بیان می کنند. بنابراین از آنجا که هنر همان کیفیت ارتباط و ایجاد تفاهم اجتماعی، با توجه به محتوا و جهت می باشد، در نتیجه» این احترام و توجه به اعتقادات شیعه، سیستم بسیار موفقی از حمایت گری فرهنگی هنری ایجاد می شود.

پیش تر نیز اشاره شد که هنرمندان و حامیان شیعی مذهب، زمینه های مختلف هنری و فرهنگی را جایگاهی مناسب برای ابراز عقاید، باورها و نظریات خود یافتند. از این رو، هنرمندان شیعی و شیعیان نقش بسزایی در گسترش فرهنگ اسلام، به ویژه اعتقادات شیعیان داشته اند. بسیاری از این موارد شامل استفاده از آیات و احادیثی است که باورهای شیعیان را منعکس می کند، همچنین استفاده از نام ائمه(ع) در کتیبه بناها و ساخت بناهای مذهبی (آرامگاه ها)، نقش هنرمندان، به ویژه حامیان و حاکمان شیعی را روشن تر می سازد.

در یک تقسیم بندی هنر را به دو بخش محتوا و قالب (یا حکمت و صنعت) تقسیم می کنند. شیعیان بیشتر در کدام بخش ایفای نقش کرده اند؟ آیا ابداع و نوآوری و خلاقیتی هم به خرج داده اند؟

مسئلاً خلق در قلمرو هنر با خلق در قلمرو الهی فرق می کند. خداوند نیست را هست می کند، ولی هنرمند چون خود مخلوق است، دست به خلق مخلوقات الهی می زند. پس اگر خلاقیت در هنر نباشد، هنر نیست. قلمرو هنر، قلمرو خلاقیت است و این قلمرو و خلاقیت، محدوده کوچک و خاصی ندارد. در نقاشی ها، نگارگری ها، کاشی کاری ها، کتیبه ها و بسیاری آثار هنری دیگر، داستان ها، احادیث و مضامین شیعی همچون: غدیرخیم، جنگ خندق و.. که در واقع بیان کننده حقانیت شیعه هستند و نمایانگر جایگاه ائمه اطهار(ع) در دین اسلام است، کاربرد داشته است و این همان ابداع و خلاقیتی است که شیعیان در هنرهای خود ایجاد کرده اند. نسخ خطی بسیاری با مضامین شیعی از دوره های مختلف برجای مانده است، از جمله: «سلسله الذهب»، «حمله حیدری» (نقل داستان ها و رشادت های حضرت علی و ائمه(ع)) «آثارالباقیه بیرونی»، «معراج نامه» (نقل اتفاقات و روایت های پیامبر از شب معراج)، «خاوران نامه» (نقل حماسه های حضرت علی(ع))، «روضه الشهداء»، «سیره النبی» و... اینها کتب نفیس و ارزنده ای هستند که به نقل داستان های حماسی پیامبر(ص) و ائمه(ع) پرداخته و توسط هنرمندان و حامیان شیعی مذهب مصور شده اند.

همچنین ساختن ابزار و وسایلی که در آیین های مذهبی همچون مراسم عاشورا کاربرد داشته، همانند: عَلم و کَنَل، تمثال دست حضرت ابوالفضل، نخل و یا موارد دیگر چون قالیچه ها و دست بافته های سجاده ای یا جانمازی با احادیث و ادعیه از جانب یا خطاب به چهارده معصوم، از جمله ابداعاتی است که از سوی هنرمندان شیعی صورت گرفته است. همچنین کاربرد آیات قرآنی با مضامین شیعی، همانند: سوره دهر، عبارت شهادتین شیعی، صلوات بر چهارده معصوم، دعای نادعلی و کتیبه های حدیثی از جمله مواردی است که در کتیبه های بناهای مذهبی مساجد، مدارس، آرامگاه ها و امامزاده ها کاربرد داشته است.

در کدام گونه هنر می توان برای شیعیان نقش برجسته تری قائل شد؟ دلایل پررنگ بودن نقش شیعیان در برخی هنرها چیست؟ آیا برآمده از آموزه های شیعی است یا چیز دیگر مؤثر بوده است؟

تعزیه، روضه خوانی، نقالی و نقاشی قهوه خانه ای، از هنرهای ایرانی — شیعی است که به واقعه کربلا و انعکاس آن در جامعه می پردازد. این هنرها بیشتر هنری مردمی است تا هنرهای درباری؛ چراکه از دل باورهای مذهبی مردم برخاسته اند. واقعه عاشورا، یکی از اتفاقات تلخ دوران اسلامی است که در آن نواده رسول خدا(ص)، امام حسین(ع) و بسیاری از یاران و اهل بیتش در راه آزادی و دین اسلام شهادت رسیدند. این واقعه نقطه عطفی در جریان اسلام، به ویژه باورهای مذهبی دوستداران اهل بیت رسول(ص) دارد و بیش از یک هزاره است که شیعیان به هر شکل و صورتی، سعی در بزرگداشت آن داشته اند؛ از جمله به وسیله هنر شبیه خوانی یا تعزیه. همچنین با استناد به گزارش های موجود که از ایران بعد از اسلام به دست آمده، تعزیه، شبیه خوانی ماجرای کربلا و شهادت امام حسین(ع) و یارانش است که به واسطه آن واقعه عاشورا نمایش داده می شود. تعزیه خوانی به واسطه شکل سنتی اجرا بیش از هر آیین دیگری توانسته است بر مردم جوامع سنتی و مذهبی گذشته و گروه های مذهبی سنت گرا در ایران تأثیرگذار باشد. این هنر به عنوان یک هنر دینی بر مناسک و شعائر مذهبی مردم نیز مؤثر بوده و در بسیاری از مراحل تاریخ مذهبی ایران نقش آفرینی کرده است. این هنر کم کم تکامل پیدا کرد و شکل رسمی و آشکار این سوگواری، برای نخستین بار در روزگار حکمرانی دودمان ایرانی مذهب آل بویه صورت گرفت، اما پس از آن تا تأسیس دودمان صفوی، سوگواری برای شهیدان کربلا به صورت مخفیانه بود، اما در عصر صفوی که تشیع دین رسمی کشور اعلام شد و از آن برای یکپارچه کردن فعالیت های مذهبی کشور، بخصوص در برابر عثمانی ها و ازبک ها که بر مسلک اهل سنت تأکید داشتند، به صورت گسترده رایج شد. نقطه تکاملی عزاداری ها در تعزیه نمود یافت و در دوره میانی حکومت افشاریه و قاجاریه، تعزیه در بین مردم رشد یافت که شکل گیری امام زاده های مختلف از آن دسته است.

متداول ترین هنر شیعی کدام است؟ به عبارتی آیا هنری وجود دارد که در انحصار گروه خاصی (هنرمندان) نباشد و بتوان ادعا کرد عموم شیعیان (یا اکثر شیعیان) این هنر را دارند و این هنر در زندگی اجتماعی آنها ظهور و بروز دارد؟

به نظر می رسد مهم ترین این هنرها، معماری و کتیبه هایی با مضامین شیعی در بناهای مذهبی، از جمله امام زاده ها، حسینیه ها و تکیه هاست؛ چون در میان مسلمانان بناهای مذهبی، بخصوص مساجد، جزء مکان های مقدس به شمار می روند و بیشترین تلاش صرف ساختن آنها شده است تا بر اساس الهام از تعالیم دینی، مناسب و زیبا طراحی شوند که مستقیماً در رابطه با معنویات خاص و یا کرامات انبیا، اولیا و امامان شیعه است و جریان خارق العاده معنوی و روحانی را در زندگی اجتماعی شیعیان به وجود آورده است. در کنار معماری بناهای مذهبی، هنرهای دیگر، از جمله هنر فلزکاری نیز به دلیل ساختن ابزار و وسایلی که به منظور برگزاری آیین های مذهبی در میان مردم بسیار مورد استفاده بوده، یکی دیگر از هنرهای متداول در نزد شیعیان است. ساخت عَلم و کتَل، کشکول و تبرزین، نوعی نمادهای مذهبی منشعب از باورهای مذهبی عامه مردم بوده است. همچنین هنر نقالی و پرده خوانی که چندین صده است در میان مردم متداول شده و در آن به نقل داستان های رشادت و شهادت اهل بیت(ع) پرداخته اند.

همانطور که می دانید شیعیان در نقاط مختلفی از دنیا زندگی می کنند و در هر منطقه ای فرهنگ خاص خود را دارند. تأثیر شیعیان مناطق مختلف دنیا در هنر به یک اندازه بوده یا نه؟ اگر متفاوت بوده، علت آن را در چه چیزی می بینید؟

مهم ترین مناطقی که شیعیان در آنجا رشد یافتند، ایران، عراق، شام و مغرب بود که تحت سلطه حاکمان آل بویه، اولین حکومت شیعه در ایران، فاطمیون در مصر و حمدانی ها در سوریه بوده است. آن زمان، تشیع در ایران هم به دلیل فعالیت علمی شیعیان در بخش مرکزی و هم حمایت های آل بویه و وزرای آنان پیشرفت هایی داشت، اما سقوط فاطمیان و حمدانی ها و روی کار آمدن دولت های افراطی سنی مذهب، مثل: ایوبیان، مملوکیان و عثمانی ها، سرنوشت تشیع در بلاد عرب را با مشکل مواجه کرد. اما در عین حال باورهای مشترک میان شیعیان در سرزمین های مختلف، هنر این سرزمین ها را نیز تا حدودی نزدیک و دارای ویژگی های مشترک نموده است. توجه به مضامین شیعی در کتیبه های بناهای مذهبی و دیگر آثار، از جمله تهیه نسخ خطی با مضامین شیعی (همانند نسخه حدیقه الشهداء، از توران عثمانی) و تأثیرپذیری آثار سرزمین های مختلف از

یکدیگر، از جمله ویژگی های اصلی هنر شیعی در مناطق متفاوت دنیاست. می توان این گونه اشاره کرد که حکومت های هم دوره، با تأثیرگذاری و تأثیرپذیری از فرهنگ یکدیگر و داشتن یک مسیر مشترک در انتقال مفاهیم و مضامین مذهبی شیعه با استفاده از آثار هنری، ویژگی های مشترکی را انتقال می دادند؛ همچون هنر فاطمیون که دارای ویژگی هم راستا و مشابه با هنر دوران آل بویه و صفویه در ایران است.

آیا نگاه جنسیتی خاصی در هنر شیعیان دیده می شود؟ و آیا می توان گفت نگاه هنرمندان شیعه به زن و مرد، با نگاه غیر شیعیان (اعم از مسلمان و غیر مسلمان) به این مسئله متفاوت بوده است؟

آثار هنری، صرف نظر از انتقال تأثیرات زیباشناختی به مخاطب، حامل پیام هایی در حوزه های مختلف تفکر بشری هستند. هرچند حدود نیمی از جمعیت بشری را زنان تشکیل می دهند، هنر در طول تاریخ غالباً صبغه ای مردانه پیدا کرده و زنان را در مرتبه دوم قرار داده است. به اختصار می توان گفت، اینکه عمده آثار هنری در طول تاریخ توسط مردان آفریده شده است، خود به خود نقش زن را به موضوعی دست دوم بدل کرده است. البته مقصود از مردانه بودن اغلب آثار هنری این نیست که به مقوله زن در آنها پرداخته نمی شود، بلکه این است که زنان در عمده آثار محور نیستند و فقط نقش مکمل مرد را ایفا می کنند.

البته در اینجا مراد بیشتر ادبیات آن هم ادبیات داستانی، سینما و هنرهای تجسمی است که مصداق سخن است، گرچه در سایر قالب های هنری مانند معماری، موسیقی و غیره نیز این احساس مردانه را می توان به گونه ای غالب دید.

اما عمده آثاری که زنان هنرمند آفریده اند با پرداخت لطیف زنانه همراه بوده است. اصولاً نگاه زن هنرمند در پرداخت محتوا و زیبایی شناسی، با مرد بسیار متفاوت است و از آنجا که عمده آثار را مردان آفریده اند، میراث هنر بشری بیشتر مردانه است تا زنانه. علت اینکه چرا هنر بیشتر مردانه است، شاید این باشد که جوامع قدیمی اصولاً جوامعی مردسالار بوده اند. حضور زن در هنر بسته به فرهنگ اجتماعات و اقوام و زاویه دید هنرمندان و نحوه حضور زن در هنر متفاوت است. زنان در طول تاریخ با استفاده از حسن زیبایی پسند، الهام از طبیعت اطراف و نقش ها و طرح هایی ساده، اما منحصر به فرد، خود به خوبی توانسته اند آثاری زیبا و در خور توجه از خود به یادگار بگذارند که بسیاری از آنها هم اینک آذین بخش موزه های مختلف جهان است. این حضور چه به عنوان هنرمند و چه حامیان آثار هنری، در طول تاریخ تا به امروز تداوم داشته و نه تنها کمرنگ نشد، بلکه در مواقعی باعث پیشرفت آنها نیز شده است؛ چه به عنوان هنرمند و چه حامیان آثار هنری.

این موضوع نقش و جایگاه ارزنده زنان را در جامعه خود روشن می سازد. اما بسیاری از موانع و مشکلات در زمینه های مختلف این حضور را کمرنگ نموده و در برخی موارد نامی از هنرمند و حامیان زن اثر موجود نمی باشد. اما با این وصف هنوز نام زنانی بزرگ در کنار آثار هنری همچنان باقی مانده است؛ زنانی که بیشتر از خاندان و یا نزدیکان حکومتی بودند و با حمایت آنها آثاری از جمله بناهای مختلف مسجد، مدرسه و آرامگاه، در گوشه و کنار ایران ساخته شده است. از جمله آنها گوهرشاد خاتون همسر شاهرخ تیموری است که خود یکی از حامیان بزرگ فرهنگ و هنر ایران بوده و از جمله آثاری که به حمایت از او ایجاد شده است، مسجد گوهرشاد در کنار حرم امام رضا(ع) است. اگر قائل باشیم که هنر شیعی یک هنر متمایز است، کدام ویژگی های این هنر برای غیر شیعیان جذاب تر و فوق العاده تر است؟

از ویژگی های خاص هنر شیعی می توان به اصل خدامحوری اشاره کرد. از دیگر ویژگی های آن، باور و اعتقاد به معاد و جهان آخرت است که این اعتقادات در آثارشان نمود پیدا می کند و این مسئله در مشرق زمین دارای جایگاه ویژه و بالایی است. ویژگی مهم و برجسته هنر شیعی، استفاده از مضامین و نمادهای مذهبی شیعه در آثار هنری است. از جمله آوردن مضامین کتیبه های حدیثی چون: «من کنت مولاه فهذا علی مولاه» که اشاره به ائمه اطهار(ع) دارند، دعای صلوات بر چهارده معصوم، دعای نادعلی، عبارت «حی علی خیرالعمل» در اذان و کتیبه بناها، استفاده از اسامی ائمه(ع)، آیات قرآنی و اشعار ادبی با مضامینی درخصوص ائمه و شیعیان در کتیبه بناها، استفاده از نمادهایی مثل شیر و خورشید(شیر کنیه (اسد) حضرت علی(ع))، اعداد ۵، ۸ و ۱۴ (۵ تن آل عبا، هشتمین امام(ع) و ۱۴ معصوم)، رنگ های سبز(رنگ اهل بیت(ع)) و قرمز(رنگ شهادت)، سفید(پاکی روح) و سیاه(عزاداری و سوگواری)، برگزاری و اسم هایی جهت اعیاد خاص مثل عیدغدیر خم(آغاز ولایت حضرت علی(ع)) و ولادت ائمه(ع) مانند عید نیمه شعبان(تولد امام زمان(عج))، مراسم مذهبی دیگر چون بزرگداشت واقعه عاشورا و شهادت امام حسین(ع) و برگزاری تعزیه و سوگواری و انعکاس تمامی این نمادها، داستان های مذهبی در اشعار و داستان های ادبی و به تصویر کشیدن آنها در نگاره ها، نسخ خطی و نقاشی های قهوه خانه ای؛ هنر شیعی را تاحدودی از دیگر آثار هنری متمایز نموده و جذابیتی مذهبی — آیینی به آن بخشیده است. همچنین هنرمندان شیعی دست به ابتکاراتی زدند و آثاری تهیه کرده اند که منحصر به هنر شیعی است. از جمله تعزیه خوانی و روضه خوانی. دیدگاه غیر شیعیان و مخصوصاً غربی ها به هنر شیعی چیست؟ بیشتر به بعد مادی این هنر توجه می شود یا ابعاد درونی آن؟

اکثر پژوهش‌هایی که تاکنون در حوزه هنرهای اسلامی صورت گرفته، به دست محققان غیرمسلمان انجام شده‌اند. متأسفانه این آثار اغلب با نگاهی صرفاً زیباشناسانه، فنی یا تاریخی نوشته شده‌اند و در این مسیر به انتقال و بازگویی مفاهیم معنوی، مبانی فکری، نگرش‌ها و باورهای مسلمانان توجهی نداشته‌اند. با این وجود، برخی پژوهشگران هنری در طی تحقیقات خود، مطالعاتی هرچند کوچک بر آثار هنری هنرمندان شیعی داشته‌اند. از آن جمله ثروت عکاشه در کتابش «نقاش مسلمان و الوهیت»، نقاشی مذهبی در اسلام و چگونگی به تصویر کشیده شدن پیامبر اسلام را مورد بررسی قرار می‌دهد. همچنین کتاب «ردپای بهشت» مجموعه‌ای از شاه‌کارهای برگزیده هنر اسلامی مربوط به موزه مردم‌شناسی رتردام، به ارتباط بین هنر و مذهب اختصاص دارد که بخشی از آن به بررسی تصاویر با عناصر و باورهای جامعه شیعی می‌پردازد. پژوهشگران دیگری چون شیلا بلر و جاناتان بلوم در کتاب «انعکاس بهشت در هنر اسلامی»، تصاویر کاملی از بهشت در هنر اسلامی را مورد مطالعه قرار می‌دهد و در پی این نکته است که در این دنیا درک ایمان هم برای فهم هنر اسلامی و جامعه به صورت تاریخی و هم در جهان معاصر، مهم است. همچنین شیلا بلر در مقاله‌ای با عنوان «کتیبه برج مقبره‌های بسطام»، به تحلیلی از نوشتاری تاریخی در دوره ایلخانی که مطابق با حکومت اولجایتو (شخصی که در بخشی از دوران زندگی اش به مذهب شیعه گرایش می‌یابد) می‌پردازد. این نویسنده در اثر دیگرش «کتیبه‌های معماری از اوایل دوره اسلامی ایران و ماوراءالنهر» طی ۵ سده اول تاریخ، متون مذهبی نظیر موضوعات قرآنی، حدیث، دعا و فرازهای دینی را مورد نظر قرار داده است. او در بخشی از کتابش، به دو کتیبه قرآنی در مسجد نایین اشاره می‌کند که در نظر شیعیان به عنوان نشانه حقانیت و مشروعیت شان در تاریخ اسلامی مورد توجه واقع شده است (آیه ۱۸ سوره توبه و آیه ۳۳ سوره احزاب). نویسنده دیگر پریسیلا ساسک در مقاله‌ای با عنوان «زندگی حضرت پیامبر(ص)، نسخه مصور» به مطالعه چندین نسخه خطی از دوره ایلخانی پرداخته و معتقد است نگارگر نسخه خطی بیرونی، تفسیر شیعی تاریخ اسلام و نمایش وقایع مهم نمادین در نظر جماعت شیعه است. محقق دیگر برنارد اوکان، نویسنده کتاب «مطالعات در هنر و معماری ایران»، تمامی مقالات عمده را که بین سال‌های ۱۳۹۶/۱۹۷۶ و ۱۴۱۵/۱۹۹۶ در هنر و معماری ایرانی به وسیله مؤلف چاپ شده، در یک مجله گردآوری کرده است و در آن بناهای تاریخی و صنایع هنری در بستر تاریخی و اجتماعی شان، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند.

موارد اشاره شده، گوشه کوچکی از تحقیقات گسترده پژوهشگران غربی در خصوص هنر اسلامی، به ویژه هنرهایی با عناصر شیعی است. گستردگی کمی و کیفی آثار در ایران، محققان و پژوهشگران بسیاری را به سوی

خود جلب نموده است و علاقمندان را به منظور کشف و بررسی عناصر بصری به کار رفته در آثار، به سوی ایران رهنمون می سازد.

با تشکر از سرکار عالی که در این گفت و گو شرکت نمودید